

6. Ο Ρενέ Ντεκάρτ

A1. Ερωτήσεις γνώσης - κατανόησης

1. α) Ποια επίπεδα της πραγματικότητας διέκρινε ο Ντεκάρτ;
β) Να ανιχνεύσετε τα στάδια της πορείας που ακολούθησε ο Ντεκάρτ προκειμένου να αποδείξει την ύπαρξη αυτών των επιπέδων της πραγματικότητας.
2. Ποια είναι η εσώτατη φύση του σύμπαντος, των ζώων και του ανθρώπου κατά το Ντεκάρτ;
3. Ποια κύρια ιδιότητα αναγνωρίζει ο Ντεκάρτ στο σώμα και ποια στην ψυχή; Να τις εξηγήσετε, χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα σε κάθε περίπτωση.
4. *Επειδή τότε επιθυμούσα να ασχοληθώ μόνο με την αναζήτηση της αλήθειας, σκέφτηκα ότι έπρεπε να κάνω εντελώς το αντίθετο και να απορρίψω ως απόλυτα ψευδές καθετί στο οποίο θα μπορούσα να φανταστώ την παραμικρή αμφιβολία, για να δω αν θα έμενε καθόλου ύστερα από αυτά κάτι που να πιστεύω και που να είναι τελείως αδιαμφισβήτητο. Έτσι, επειδή οι αισθήσεις μάς απατούν καμιά φορά, θέλησα να υποθέσω ότι δεν υπήρχε τίποτε που να είναι έτσι όπως μας κάνουν να το φανταζόμαστε και επειδή υπάρχουν άνθρωποι που κάνουν λάθη καθώς συλλογίζονται, έστω κι όταν εγγίζονται τα απλούστερα θέματα της γεωμετρίας, και κάνουν σε αυτά παραλογοισμούς, απέρριψα ως ψευδείς όλους τους λόγους που είχα χρησιμοποιήσει προηγουμένως ως αποδείξεις και τέλος, σκεπτόμενος ότι όλες αυτές οι ίδιες σκέψεις που κάνουμε ξύπνιοι μπορούν να μας έρθουν όταν κοιμόμαστε, χωρίς όμως και να είναι καμιά τους αληθινή, αποφάσισα να υποθέσω ότι δέχομαι πως όλα τα πράγματα που είχαν ποτέ μπει στο πνεύμα μου δεν ήταν περισσότερο αληθινά από τις ψευδαισθήσεις των ονείρων μου.*

Αλλά αμέσως πρόσεξα ότι, την ώρα που ήθελα να σκεφτώ πως όλα είναι ψεύτικα, έπρεπε αναγκαστικά εγώ που το σκεπτόμουν να είμαι κάτι και παρατηρώντας ότι αυτή η αλήθεια: «σκέπτομαι άρα υπάρχω» ήταν τόσο στέρεη και τόσο ασφαλής, ώστε όλες οι πιο παράδοξες υποθέσεις των Σκεπτικών δεν μπορούσαν να την κλονίσουν, έκρινα ότι μπορούσα να τη δεχτώ χωρίς δισταγμό ως την πρώτη αρχή της φιλοσοφίας που ζητούσα.

R. Descartes, Λόγος για τη Μέθοδο, Κεφάλαιο IV

Με αφετηρία το παραπάνω κείμενο να εξηγήσετε μέσα από ποια συλλογιστική διαδικασία έφτασε ο Ντεκάρτ στο *cogito ergo sum* και τι προσπάθησε να αποδείξει μέσα από αυτή την περίφημη φράση.

5. «Οι εναλλασσόμενες γνώμες και οι πλανερές αισθήσεις είναι κάτι πολύ συχνό και γι' αυτό δεν μπορούμε να τους έχουμε εμπιστοσύνη. Καθώς το ίδιο αντικείμενο μας προκαλεί -ανάλογα με τις συνθήκες- διαφορετικές κάθε φορά εντυπώσεις, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποια από αυτές είναι η αυθεντική, και γενικά αν κάποια από αυτές περιέχει την αληθινή ουσία του πράγματος. Επίσης η ενάργεια και η βεβαιότητα με την οποία ονειρευόμαστε πρέπει να μας γεννά την αμφιβολία -μια αμφιβολία που δεν είναι ποτέ δυνατό να εξαφανιστεί εντελώς- μήπως ονειρευόμαστε ακόμη και όταν έχουμε την εντύπωση ότι είμαστε σε εγρήγορση και ότι αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις (...)

Καμιά άλλη δραστηριότητά μου, εκτός από τη συνειδησιακή, δεν περιέχει τη βεβαιότητα του είναι. Το ότι λ.χ. περπατώ μπορεί να είναι κάτι που το φαντάζομαι στο όνειρό μου. το ότι όμως είμαι ένα ον που έχει συνείδηση δεν είναι δυνατό να αποτελεί απλά και μόνο αποκύημα της φαντασίας μου, γιατί και η φαντασία είναι ένα είδος συνείδησης ...»

Ντεκάρτ, *Meditations*¹

Με βάση το παραπάνω κείμενο να αναπτύξετε με δικά σας λόγια τον προβληματισμό του Ντεκάρτ για την ύπαρξη της πραγματικότητας.

---

¹ Windelband - Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., σσ. 159-162.

6. Ποιο είναι το οντολογικό επιχείρημα του Ντεκάρτ για την ύπαρξη του Θεού;
7. Με βάση ποια κριτήρια, κατά τον Ντεκάρτ, μπορούμε να διακρίνουμε τις παραστάσεις μας για τον κόσμο σε ακριβείς και απατηλές;
8. α) Πώς αντιλαμβάνεται ο Ντεκάρτ το σώμα και πώς την ψυχή;
β) Ποιο πρόβλημα δημιουργεί αυτή η σύλληψη;
γ) Πώς επιχείρησε να το αντιμετωπίσει ο Ντεκάρτ;
9. Πώς απάντησε ο Σπινόζα στη διαίρεση του ανθρώπου σε σώμα και ψυχή που επιχείρησε ο Ντεκάρτ;
10. Πώς συλλαμβάνει ο Σπινόζα την έννοια του Θεού και πώς αυτή σχετίζεται ή διαφοροποιείται με ή από εκείνη του Ντεκάρτ;
11. Να προσδιορίσετε τη σχέση της φιλοσοφίας του Ντεκάρτ με εκείνη του Σπινόζα. (εργασία για το σπίτι)
12. Α. Να συνδέσετε τα στοιχεία της Α' στήλης με τα στοιχεία της Β' στήλης.

στήλη Α'	στήλη Β'
1. Ο Ντεκάρτ θεωρεί ότι ο εαυτός μας είναι	α) αδιαίρετη, αδιάσπαστη, ενιαία οντότητα
2. Ο Σπινόζα θεωρεί ότι ο εαυτός μας είναι	β) αποτέλεσμα σύμμιξης δυο ετερόκλητων και αυτόνομων υποστάσεων
	γ) προκαθορισμένη αρμονία ύλης και συνείδησης

- Β. Να δικαιολογήσετε τις επιλογές σας.

Α2. Ερωτήσεις σύνθεσης - κρίσης

1. «Τα ζώα (...) ενεργούν ... εκ φύσεως και μηχανικά (...) Η μεγαλύτερη προκατάληψη είναι το να πιστεύουμε ότι τα ζώα σκέφτονται και ότι έχουν ψυχή...» (Ντεκάρτ)².

Τα δεδομένα της σύγχρονης επιστήμης έχουν ανατρέψει ή έχουν επιβεβαιώσει αυτή την άποψη του Ντεκάρτ; Μια ομάδα μαθητών να διερευνήσει το ζήτημα και να παρουσιάσει τα συμπεράσματά της στην τάξη³. (συνθετική - δημιουργική εργασία)

2. Πώς κρίνετε το επιχείρημα του Ντεκάρτ για την ύπαρξη του Θεού;
3. «Κουβαλάμε μέσα στην ψυχή μας ορισμένες έμφυτες ιδέες, ιδέες που δεν τις δημιουργήσαμε εμείς» (σχολικό βιβλίο, σ. 40). Πώς κρίνετε την άποψη του Ντεκάρτ για την ύπαρξη έμφυτων ιδεών⁴;

---

² Βλ. σχολικό βιβλίο, σ. 37.

³ Οι μαθητές μπορούν να αντλήσουν επιχειρήματα από τα ακόλουθα κείμενα:

i) «Είναι γεγονός πως η φύση γεννά τα ζώα με την έξη της αίσθησης, απ' αυτή σε άλλα ζώα δεν φυτρώνει μέσα τους μνημονικό, σε άλλα όμως φυτρώνει. Και για την αιτία αυτή αυτά είναι φρονιμότερα και μαθηματικότερα και όχι όσα δεν μπορούν να θυμούνται (...)

Τα άλλα λοιπόν ζώα ζουν με τις αισθητικές παραστάσεις και τις μνημονικές εντυπώσεις και στην εμπειρία ασήμαντη μετοχή έχουν· το γένος όμως των ανθρώπων κοντά σ' αυτά και με τέχνες και με λογισμούς ξει φυτρώνει ακόμη μέσα στον άνθρωπο από τη μνήμη εμπειρία· γιατί οι πολλές του ίδιου πράγματος μνήμες μιας εμπειρίας αποτελούν δύναμη» (Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 980a28-981a2, μετάφραση Κ. Δ. Γεωργούλης).

ii) Πλουτάρχου, *Γρῦλλος* «Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι» [Αν τα ζώα έχουν λογική], μετάφραση Μεν. Χριστόπουλος, εκδ. Στιγμή.

iii) Εμι. Ροΐδη, «Ιστορία ὀρνιθῶνος», *Ἄπαντα*, πέμπτος τόμος 1894-1904, φιλολογική επιμέλεια Ἄλκης Αγγέλου, Φιλολογική Βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1978, σ. 219 και γενικότερα σσ. 218-222.

iv) «Can Animals Think?», *Time*, τόμος 154, αρ. 12, 20 Σεπτεμβρίου 1999, σσ. 62-66. (Αυτό το άρθρο αποτελεί σύνοψη του ακόλουθου βιβλίου: Eugene Linden, *The Parrot's Lament*, έκδοση Dutton, 1999).

v) Κ. Κατσιμάνης - Στ. Βιοβιδάκης, *Προβλήματα Φιλοσοφίας*, ΟΕΔΒ, 1999, σ. 31.

⁴ Μπορείτε να συμβουλευτείτε και το κείμενο του Τζον Λοκ στη σελ. 63, ο οποίος ασκεί κριτική σε αυτήν ακριβώς την αντίληψη του Ντεκάρτ.

4. Να ανασυνθέσετε τα κύρια καρτεσιανά ερωτήματα και να αξιολογήσετε τις απαντήσεις τους. (συνθετική - δημιουργική εργασία)
5. Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Ντεκάρτ, επειδή από τη νηπιακή μας ηλικία δεχτήκαμε για τα αισθητά πράγματα πολλές κρίσεις πριν κάνουμε χρήση του λογικού μας, απομακρυνόμαστε από τη γνώση της αλήθειας λόγω πολλών προκαταλήψεων. Από αυτές μπορούμε να απελευθερωθούμε, αν μια για πάντα φροντίσουμε να αμφιβάλλουμε για όλα αυτά για τα οποία θα είχαμε και την παραμικρή υποψία αβεβαιότητας. Πώς κρίνετε αυτή την άποψη του Ντεκάρτ;
6. Μπορείτε να συσχετίσετε τη μέθοδο της καθολικής αμφιβολίας, που εισηγήθηκε ο Ντεκάρτ, με τη μέθοδο της παντελούς άγνοιας, που την προσποιόταν ο Σωκράτης, προκειμένου να εξασφαλίσει την έγκυρη γνώση των πραγμάτων;
7. Επιχειρήστε να διερευνήσετε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στο σκεπτικισμό των ακαδημαϊκών σκεπτικών και των πυρρωνιστών και στο σκεπτικισμό του Ντεκάρτ. (συνθετική - δημιουργική εργασία)
8. Αφού διαπιστώσετε τη λογική αδυναμία στην καρτεσιανή θεωρία περί αλληλεπίδρασης σώματος και ψυχής, να συζητήσετε την ορθότητα ή όχι της σπινοζικής θεωρίας για το ίδιο πρόβλημα⁵.
9. Ο Ντεκάρτ υποστήριξε ότι η ψυχή διαφέρει εντελώς από το σώμα. Μπορείτε να σκεφτείτε επιχειρήματα υπέρ ή κατά αυτής της άποψης⁶;

---

⁵ Μπορείτε να συμβουλευτείτε και τα συνοδευτικά κείμενα 1, 2.

⁶ Μπορείτε να αντλήσετε επιχειρήματα και από το συνοδευτικό κείμενο 2. Ο Πλάτων π.χ. θεωρούσε «σήμα» (τάφο) της ψυχής το σώμα (πρβλ. σχολικό βιβλίο, σ. 24). Πρβλ. επίσης Μ. Τριανταφύλλου, «Μικρό χρονολόγιο θεωριών για το σώμα», π. Διαβάζω, τχ. 307, 1993, σσ. 57-67.

10. Μήπως η ψυχή δεν «υφίσταται» καθόλου, αφού δεν έχει υλική υπόσταση; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
11. Με τη βοήθεια φιλοσοφικών λεξικών να αναζητηθεί η απάντηση στο εξής ερώτημα: Κατά τι διαφέρει η ψυχή από τη νόηση και το πνεύμα; (εργασία για το σπίτι)
12. Ο Descartes αποτελεί σήμερα αποκλειστικά και μόνο αντικείμενο της ιστορίας της φιλοσοφίας ή μπορείτε να διακρίνετε στη σκέψη του προβληματισμούς, οι οποίοι συνδέονται με τα σημερινά προβλήματα του ανθρώπου; (εργασία για το σπίτι)
13. Με αφορμή τον προβληματισμό του Ντεκάρτ να συζητήσετε στην τάξη το εξής ερώτημα: Έχει το δικαίωμα η φιλοσοφία να στοχάζεται το Θεό⁷;
14. Ο Σπινόζα παρομοίαζε το ανθρώπινο ον μ' ένα κυρτό κάτοπτρο, του οποίου η εξωτερική επιφάνεια αναπαριστά το σώμα μας και η εσωτερική την ψυχή. Όπως δεν μπορούμε να φανταστούμε την εξωτερική χωρίς την εσωτερική επιφάνεια του κατόπτρου, και το ίδιο το κάτοπτρο χωρίς τις δύο επιφάνειές του μαζί, κατά τρόπον ανάλογο, είναι αδύνατον να υπάρξουν ποτέ το σώμα και η ψυχή ενός ανθρώπινου όντος ανεξάρτητα το ένα απ' το άλλο.
Να σχολιάσετε αυτή την άποψη του Σπινόζα.

---

⁷ Πρβλ. τις εξής απόψεις:

«Η έννοια Θεός ανήκει στην τάξη του μυστηρίου ή της μεταπροβληματικής ... Ένα πρόβλημα μπορεί να λυθεί· το μυστήριο δεν ανήκει στην τάξη της λύσης, διότι δεν ανήκει στην τάξη της γνώσης» (Β. Εγγλεζάκης, «Η μεταπροβληματική της ύπαρξης του Θεού», *Ζήνων* 2, 1981).

«Όσο λιγότερο μπορούμε να αποδείξουμε την ύπαρξη του Θεού, άλλο τόσο λίγο μπορούμε να αποδείξουμε και την ανυπαρξία του. Οι αποδείξεις και οι αναιρέσεις τους δείχνουν μόνο πως ένας αποδεδειγμένος Θεός δεν είναι Θεός, είναι απλώς ένα πράγμα μέσα στον κόσμο» και «... Ο Θεός μένει σε απόσταση και ως ερώτημα. Να ζεις με το Θεό δε σημαίνει πως μπορείς να στηρίζεσαι σε εξακριβωμένη γνώση, παρά σημαίνει πως διακινδυνεύεις τη ζωή σου, με την υπόθεση ότι ο Θεός υπάρχει ... Ο Θεός της πίστης είναι ο μακρινός Θεός, ο αναπόδεικτος Θεός» (Κ. Γιάσπερς, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, εκδ. Δωδώνη, 1968, σσ. 129 και 137). Συμβουλευτείτε και το συνοδευτικό κείμενο 4.

B. Συνοδευτικά κείμενα

1.

- **Είναι η ψυχή ενιαία με το σώμα, ή διαφέρει εντελώς απ' αυτό;**

Επιχειρήματα υπέρ της α΄ άποψης:

1. Ψυχή και σώμα αποτελούν ενότητα, διότι και τα δύο πάλλονται (βλ. Ηρακλείτου απόσπασμα, B51, Diels-Kranz), έστω και αν αυτό γίνεται με διαφορετικό παλμό: διαφέρουν ως προς την ένταση, αλλά δεν είναι διαφορετικά όντα.
2. Ψυχή και σώμα αποτελούν ενότητα, διότι το σύμπαν είναι μια ζωντανή ενότητα που ζωογονεί ακόμα και τα σώματα που μας φαίνονται άψυχα: π.χ. τα φυτά μοιάζουν άψυχα, αντλούν από τη γη την ικανότητα να τρέφονται και να γεννούν άλλα φυτά (Πλωτίνος).
3. Ψυχή και σώμα αποτελούν ενότητα, διότι και τα πιο «άψυχα» σώματα φθείρονται και έτσι μεταποιούνται σε άλλα σώματα, άρα έχουν εντός τους μια ψυχική δύναμη που τα ωθεί προς τη φθορά και την αλλαγή η ίδια η τάση προς τη φθορά είναι ένα είδος ζωής (F. Ravaisson, 1813-1900).

Επιχειρήματα υπέρ της β΄ άποψης:

1. Η ψυχή διαφέρει εντελώς από το σώμα, διότι δεν είναι υλική και δεν εκτείνεται μέσα στο χώρο (René Descartes).
2. Η ψυχή διαφέρει εντελώς από το σώμα, διότι θυμάται το παρελθόν της και μπορεί να προβλέπει ή και να προετοιμάζει το μέλλον της άρα ζει μέσα στον τρισδιάστατο ιστορικό χρόνο, ενώ το υλικό σώμα υπάρχει μόνο στιγμιαία.
3. Το σώμα διαφέρει εντελώς από την ψυχή, διότι τρέφεται μόνο με υλικά στοιχεία, ενώ η ψυχή ανατρέφεται με αισθήματα, με συναισθήματα και με νοήματα.

Γ. Τζαβάρας, *Εγχειρίδιο Φιλοσοφίας*, εκδ. Κωστέα-Γείτονα, σσ. 22-23

2.

- **Δυισμός - Φυσικαλισμός.**

Δυισμός είναι η άποψη ότι συνιστάμεθα από ένα σώμα συν μία ψυχή και ότι η νοητική μας ζωή συντελείται μέσα στην ψυχή μας. Φυσικαλισμός είναι η άποψη ότι η νοητική μας ζωή έγκειται σε

φυσικές λειτουργίες μέσα στον εγκέφαλό μας. Μια άλλη δυνατότητα είναι ότι η νοητική μας ζωή συντελείται μέσα στον εγκέφαλό μας, ωστόσο όμως όλες αυτές οι εμπειρίες, τα αισθήματα, οι σκέψεις και οι επιθυμίες δεν είναι φυσικές λειτουργίες μέσα στον εγκέφαλό μας. Αυτό θα σήμαινε ότι η γκριζα μάζα από δισεκατομμύρια νευρικά κύτταρα μέσα στο κρανίο μας δεν είναι απλώς ένα φυσικό αντικείμενο. Έχει πλήθος φυσικές ιδιότητες - μεγάλα ποσά χημικής και ηλεκτρικής ενέργειας εκλύονται μέσα σ' αυτή τη μάζα - αλλά έχει επιπλέον και νοητικές λειτουργίες, που συντελούνται μέσα σ' αυτήν.

Η άποψη ότι ο εγκέφαλος είναι η έδρα της συνείδησης, αλλά ότι οι συνειδητές καταστάσεις του δεν είναι απλώς φυσικές καταστάσεις, καλείται θεωρία διπλής όψης. Αποκαλείται έτσι, επειδή σημαίνει πως, όταν δαγκώνουμε ένα κομμάτι σοκολάτας, αυτό προκαλεί στον εγκέφαλό μας μια κατάσταση ή λειτουργία με δύο όψεις: μια φυσική όψη που συνεπάγεται ποικίλες χημικές και ηλεκτρικές μεταβολές και μία νοητική όψη - την εμπειρία του αρώματος της σοκολάτας. Όταν συντελείται αυτή η λειτουργία, ένας επιστήμονας που θα κοίταζε μέσα στον εγκέφαλό μας, θα ήταν σε θέση να παρατηρήσει τη φυσική όψη, αλλά εμείς θα ήμασταν εκείνοι που θα υφίσταντο, εκ των έσω, τη νοητική όψη: εμείς θα είχαμε την αίσθηση ότι γευόμαστε σοκολάτα. Αν αυτό ήταν αλήθεια, τότε ο ίδιος ο εγκέφαλός μας θα είχε μια εσωτερική όψη, που δε θα μπορούσε να την προσεγγίσει ένας εξωτερικός παρατηρητής ακόμη και με την ανατομία. (...)

Φαίνεται ότι δύο ειδών πράγματα, πολύ διαφορετικά, συμβαίνουν στον κόσμο: τα πράγματα που ανήκουν στη φυσική πραγματικότητα, τα οποία πολλοί, διαφορετικοί άνθρωποι μπορούν να τα παρατηρήσουν απ' έξω κι εκείνα τα άλλα πράγματα που ανήκουν στη νοητική πραγματικότητα και τα οποία καθένας από μας τα βιώνει εσωτερικά, κατά την περίπτωσή του. Αυτό δεν ισχύει μόνο για τους ανθρώπους: τα σκυλιά, οι γάτες, τα άλογα και τα πουλιά φαίνεται πως έχουν συναίσθηση τα ψάρια, τα μυρμήγκια και τα σκαθάκια είναι πολύ πιθανό να έχουν επίσης. Ποιος ξέρει πού σταματά αυτό;

Δε θα αποκτήσουμε μιαν επαρκή γενική σύλληψη του κόσμου έως ότου εξηγήσουμε πώς, όταν ένας αριθμός φυσικών στοιχείων συναθροισθούν κατά τον σωστό τρόπο, σχηματίζουν όχι απλώς ένα λειτουργικό βιολογικό οργανισμό, αλλά μια συνειδητή ύπαρξη. Αν η

συνείδηση αυτή καθεαυτή μπορούσε να ταυτιστεί με κάποιου είδους φυσική κατάσταση, θα άνοιγε ο δρόμος για μιαν ενοποιημένη φυσική θεωρία σχετικά με το πνεύμα και το σώμα και, ίσως, ακόμη για μιαν ενοποιημένη θεωρία σχετικά με το σύμπαν. Αλλά υπάρχουν αρκετά ισχυροί λόγοι εναντίον μιας καθαρά φυσικής θεωρίας για τη συνείδηση, ώστε να φαίνεται πιθανό πως είναι αδύνατη μια φυσική θεωρία για το σύνολο της πραγματικότητας.

Thomas Nagel, *Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα*, ό.π., σσ. 40, 42-46

3.

• **Υπάρχει ή δεν υπάρχει Θεός;**

Επιχειρήματα υπέρ της α΄ άποψης:

1. Ο Θεός πρέπει να θεωρηθεί υπαρκτός, διότι ένα τέλειον, όπως θα πρέπει να είναι ο Θεός, δεν μπορεί να έχει την ατέλεια του να μην υπάρχει.
2. Ο Θεός πρέπει να θεωρηθεί υπαρκτός, διότι ο κόσμος ως χρονικά και χωρικά πεπερασμένος προέκυψε αναγκαστικά από μια απέραντη θεϊκή αιτία, η οποία σαν τέτοια δεν προέκυψε από κάτι πρωτύτερο, αλλά είναι «αιτία του εαυτού της» (λατινικά: *causa sui*).
3. Ο Θεός πρέπει να θεωρηθεί υπαρκτός, διότι όλες οι ηθικές έννοιες, όπως η υπευθυνότητα, η αρετή, η δικαιοσύνη κ.λπ., δεν μπορούν να στηριχθούν ικανοποιητικά, αν δεν θεμελιωθούν πάνω στην ύπαρξη ενός καλού και δίκαιου Θεού.

Επιχειρήματα υπέρ της β΄ άποψης:

1. Ο Θεός πρέπει να θεωρηθεί ανύπαρκτος, διότι ως άνθρωποι μπορούμε να κάνουμε μόνο εικασίες σχετικά με την ύπαρξή του, που δεν έχουν καμιά ρεαλιστική βάση.
2. Ο Θεός πρέπει να θεωρηθεί ανύπαρκτος, διότι όχι μόνο δεν αποτελεί ικανοποιητική εξήγηση της φύσης ως υπερφυσική της αιτία, αλλά έχουν βρεθεί επαρκείς φυσικοί νόμοι (όπως είναι ο νόμος της εξέλιξης των ειδών, ο νόμος της αφθαρσίας της ύλης κ.λπ.) που εξηγούν κάθε φυσικό φαινόμενο.
3. Ο Θεός πρέπει να θεωρηθεί ανύπαρκτος, διότι η προσφυγή στην ύπαρξή του χαρακτηρίζει ένα ατελές στάδιο του ανθρώπινου πολιτισμού, που χάρη στην πρόοδο των επιστημών αναδείχθηκε εσφαλμένο και ανασχετικό των ανθρώπινων προσπαθειών για ευημερία και αυθυπαρξία.

Γ. Τζαβάρας, ό.π., σσ. 30-31